

تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر المیزان

زهرا دیدگاه^۱، سید صدرالدین شریعتی^{۲*}، سعید بهشتی^۳، محسن ایمانی نائینی^۴

تاریخ پذیرش: ۹۷/۴/۶

تاریخ ارسال: ۹۶/۱۱/۳۰

چکیده

هدف از پژوهش حاضر بررسی و تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر المیزان بوده است. روش مورد استفاده در این پژوهش تحلیل محتوای تفسیر المیزان بود. جامعه مورد نظر پژوهش قرآن و تفاسیر قرآنی بوده و نمونه پژوهش تفسیر المیزان بوده است. روش نمونه‌گیری نیز سرشماری از آیات قرآن بود. یافته‌ها نشان داد مسئولیت یعنی مورد بازخواست قرار گرفتن در برابر آنچه به ما سپرده شده است. انسان در مقابل خود، جامعه و پروردگار خویش مکلف به انجام وظایفی است. از جمله لوازم مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌توان به داشتن اختیار، آگاهی، اراده فردی و جمعی، برخورداری از قدرت و توانمندی، گرایش‌های متضاد، انتخاب قبل از عمل اشاره نمود. هم‌چنین از کارکردهای مسئولیت‌پذیری می‌توان به بهبود رابطه میان فرد و جامعه، ارتقای درک و شعور اجتماعی، که یکی از پایه‌های بسیار مهم در رشد مسئولیت‌پذیری است، اشاره کرد، زیرا اگر شخصیت اجتماعی درست تربیت نشود، منجر به بروز اختلالاتی مانند افسردگی، بدبینی، استرس و پرخاشگری در روابط اجتماعی نوجوان با دیگران خواهد شد. برای مسئول بار آوردن نوجوانان استفاده از روش‌هایی مانند: داشتن استقلال، الگوبرداری، نظارت اجتماعی نسبت به عملکرد، ایفای نقش توأم با انضباط، ایجاد فضای تصمیم‌گیری و مواجهه با نتیجه عمل، کاربردی به نظر می‌رسد. هدف از مسئول بار آوردن نوجوانان این است که، نوجوانان با شناخت امانات و تعهد نسبت به آن‌ها ولایت خداوند را در زندگی قبول کرده و در قبال آن پاسخگو خواهند بود.

واژه‌های کلیدی: تربیت اجتماعی، تفسیر المیزان، روش‌های تربیتی، مسئولیت‌پذیری، نوجوانان

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی. zahra_didgah@yahoo.com

۲. * دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی. shariati@atu.ac.ir

۳. دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی. behashti@atu.ac.ir

۴. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه تربیت مدرس. imaniam@gaiml.com

مقدمه

انسان در جهان هستی به‌عنوان اشرف موجودات خلق شده است و دلیل آن را هم می‌توان در توانایی‌هایی که خداوند به انسان ارزانی داشته، بیان نمود. مهم‌ترین توانایی‌های انسان داشتن قوه عاقله، اختیار و آزادی او است. خداوند به انسان توانایی مسخر نمودن تمامی هستی را داد و در یک کلام او را خلیفه خود در روی زمین قرار داده است، اما در قبال تمامی این امانت‌هایی که به او عطا نموده از او تعهد و مسئولیتی گرفت که در همه احوال ولایت خداوند را در زندگی اعمال نماید. انسان در برابر خود، پروردگار و جامعه وظایفی را بر عهده دارد که باید آن‌ها را به انجام برساند. شانه خالی کردن از زیر بار مسئولیت، عواقب دنیوی و اخروی بدی را به همراه دارد. به همین دلیل انسان باید خود را ملزم به انجام تعهدات نموده و سعی می‌نماید تا خود را از عواقب آن مصون نگهدارند. احساس تعهد و مسئولیت‌پذیری در انسان اهمیت بسیار زیادی دارد. تا جایی که در قرآن در آیه ۳۶ قیامت می‌فرماید: «أَيُّحَسْبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى». سوره صافات آیه ۲۴ بیانگر مسئولیت انسان در برابر خداوند است. «وَقَفُّوهُمْ إِنْهُمْ مَسْئُولُونَ». انسان از آنچه انجام داده مورد بازخواست قرار می‌گیرد و نسبت به آنچه باید انجام دهد، مسئولیت دارد، لذا خداوند در قرآن چنین فرموده است: «وَأَوْفُوا... مَسْئُولًا». (اسراء / ۳۴). علامه طباطبایی درباره کلمه «مسئول» که در آیه ۳۴ سوره اسراء به کاررفته است، می‌نویسد: مسئول در اینجا به معنای «مسئول عنه» است؛ یعنی از آن بازخواست می‌شوید، و این از باب حذف ایصالی است که در کلام عرب جایز شمرده شده است، بعضی هم گفته‌اند منظور این است که از خود «عهد» می‌پرسند که فلانی با تو چه معامله‌ای کرد، چون ممکن است عهد را که یکی از اعمال است، در روز قیامت مجسم سازند تا بر له و یا علیه مردم گواهی دهد، یکی را شفاعت و یا یکی را مخاصمه کند (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۳: ۱۲۴).^۱ داشتن اختیار برای انجام دادن عمل، لازمه مسئولیت‌پذیری است. تا زمانی که انسان از اختیار کافی برای انجام کاری برخوردار نباشد نمی‌توان او را به لحاظ انجام دادن و یا ندادن آن کار مورد بازخواست قرار داد. علاوه بر آن توان انجام یک کار

۱. (سبأ / ۴۷).

نیز یکی از شرایط ویژه‌ای است که لازمه مسئولیت‌پذیری به شمار می‌آید. تربیت اجتماعی بر پایه‌ی اصل مسئولیت‌پذیری در نوجوانان باعث پرورش انسان‌های مسئول هم در بعد فردی و هم در حوزه تربیت اجتماعی است. تربیت اجتماعی در قرآن بر پرورش روحیه‌ی تعهد و انجام وظایف فردی و حقوق اجتماعی استوار است. آنچه در تربیت اجتماعی نوجوانان اولویت بیشتری دارد آگاه نمودن آنان نسبت به وظایف اجتماعی و مسئول بار آوردن آنان نسبت به خود، خدا و جامعه است. در عصر حاضر به نظر می‌آید نقش مسئولیت‌پذیری در نسل نوجوان کم‌رنگ‌تر شده به طوری که دنبال قبول مسئولیت نیستند. با بررسی تحقیقات انجام‌شده نقش خانواده و گروه‌های اجتماعی در القاء حس مسئولیت‌پذیری به نوجوانان بسیار مؤثر است. آموزش مسئولیت‌پذیری باید با هدایت و راهنمایی همراه باشد و به تدریج به آزاد شدن از کنترل والدین منجر شود (نبوی، ۱۳۹۲). از طرف دیگر دوران نوجوانی زمان ارزشمندی برای یادگیری مسئولیت‌پذیری اجتماعی بوده‌اند، زیرا در این دوران است که فرد تمایل به استقلال دارد و هم‌چنین باید تصمیماتی درباره‌ی برخی از ارزش‌ها و روش‌های رفتاری خود بگیرد (خواججه‌نوری و همکاران، ۱۳۹۳). با ایجاد و تقویت بصیرت نسبت به تقوای الهی در شروع دوران نوجوانی، که دوران پاک و بی‌آلایشی است، می‌توان قبل از جایگزین شدن اعتقادات نادرست در ضمیر نوجوان، همان‌طور که امام علی (ع) فرمودند او را بر پایه‌ی درست و متقنی تربیت نمود. لذا ایشان می‌فرمایند: «دل جوانان نوحاسته، چنان زمین نکشته است که هر تخم در آن افکنند، بپذیردش و بپروردش. من نیز پیش از آن که دلت سخت و اندرزن‌ناپذیر شود و خردت به دیگر چیزها گراید، چیزی از ادب به تو می‌آموزم. تا به جد تمام، به کارپردازی» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱). از سوی دیگر با توجه به طبع اجتماعی که انسان دارد، برای موفقیت در برقراری روابط اجتماعی نیازمند دانستن معیارها و ضوابط رفتارهای اجتماعی است. آسیب‌های روانی در تربیت اجتماعی خود را در رفتارهایی مانند انزوای طلبی، افسردگی، بدبینی، پارانویا^۱، یا مبتلا شدن به انواع بیماری‌های استرسی^۲ و هراسی^۳ بروز خواهد داد. برای درمان افسردگی و تحقق روابط اجتماعی درست مانند انجام تکلیفی

1. Paranoia
2. stress
3. scary

که تعهدی در قبال آن وجود دارد، و رفع پرخاشگری که در میان نوجوانان بسیار شایع است، بهتر است با رعایت موازین عقلانی-دینی در تربیت اجتماعی نوجوانان و رشد روحیه‌ی مسئولیت‌پذیری به پیشگیری از این موارد پرداخت. در این زمان امر راهنمایی و مشاوره اهمیت زیادی پیدا می‌کند. نبوی (۱۳۹۲) در تحقیق خود نشان داد که آموزش مسئولیت‌پذیری باید با هدایت و راهنمایی همراه باشد و به تدریج به آزاد شدن از کنترل والدین منجر شود. و این امر بستگی به میزان اعتقادات فرد دارد که تا چه حد بر پایه‌های درستی بنا شده است. حاجی‌زاده و آورچه (۱۳۹۳) مسئولیت‌پذیری در قرآن به منزله اهمیت است که اسلام برای جامعه و زندگی اجتماعی قائل است. علاوه بر آن مسئولیت‌پذیری در قرآن (اسلامی منش، ۱۳۹۵) به مفهوم تکلیف‌شناسی و ضابطه‌پذیری و تعهد باوری است که ریشه در فطرت و وجدان آدمی دارد و سایه‌روشنی از آن به صورت ضمیر و باطن انسان نهاده شده و از باورهای وجدان و عقل آدمی است. (رفعتیان، ۱۳۹۴) ریشه مسئولیت‌پذیری به دوران کودکی برمی‌گردد. با واگذار کردن نقش به کودکان و فراهم ساختن الگوهای مناسب عملی می‌توانیم آن‌ها را مسئولیت‌پذیر بار آوریم. به اعتقاد (سالاسکی^۱ و همکاران، ۲۰۱۴) نوجوانان مسئولیت را از طریق یک چرخه چهار مرحله‌ای توسعه می‌دهند: ۱- داوطلبانه نقش و تعهدات خود را بر عهده دارد، (۲) تجربه چالش و فشار، (۳) انگیزه برای انجام تعهدات و (۴) درونی‌سازی یک خودپنداره^۲ که منجر به رفتار مسئولانه در زمینه‌های دیگر می‌شود. به اعتقاد سالاسکی و همکارانش چرخه یادگیری مسئولیت با ایجاد ساختار برنامه و ارائه پشتیبانی مداوم به نوجوانان کمک می‌کند تا نقش‌های مربوط به خودشان را تجربه کنند. با توجه به بررسی تحقیقات انجام‌شده در حوزه مسئولیت‌پذیری بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته مناسب بوده ولی کافی به نظر نمی‌رسد زیرا پژوهشی که کارکردها، ضرورت مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان را به همراه اهداف و روش‌های آن از تفسیر میزان استخراج نماید، تاکنون انجام نشده است. هدف اصلی در این پژوهش تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر میزان است. این پژوهش

---

1. Salusky & Partners
2. self-concept

درصدد پاسخ دادن به این سؤال است که با مطالعه تفسیر المیزان از چه روش‌های تربیتی می‌توانیم برای مسئول بار آوردن نوجوانان استفاده نماییم؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع «تحقیقات بنیادی» است. روش مورد استفاده در این پژوهش روش تحلیل محتوای کیفی است. تحلیل محتوا^۱ به معنای تحلیل علمی پیامدهای ارتباطی است که روشی کاملاً علمی است و با وجود جامع بودن، از نظر ماهیت نیازمند تحلیل دقیق، عینی و نظام‌دار رفتارهای نمادی است (بارکوس^۲، ۱۹۹۵، به نقل از اصغری، ۱۳۷۸).

در روش تحلیل محتوا جست‌وجوی ارتباط میان مفاهیم مختلف و بازشناسی روابط و شبکه‌های مفهومی در این پژوهش استفاده شده و با استفاده از روش تفسیر قرآن به قرآن علامه طباطبایی ابتدا آیات قرآن مورد مطالعه قرار گرفته، سپس اطلاعات لازم از آنها استخراج و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. جامعه مورد نظر پژوهش کتاب قرآن و تفاسیر قرآنی و نمونه پژوهش تفسیر ۲۰ جلدی تفسیر المیزان است. در گردآوری داده‌ها با استفاده از روش کتابخانه‌ای تمامی جلدهای تفسیر المیزان مورد مطالعه و فیش‌برداری قرار گرفته‌اند. از میان مطالب مرتبط با موضوع با روش تحلیل محتوا به صورت استنباطی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و سپس کارکردها و ضرورت‌ها استخراج شده و سپس روش‌های تربیتی استخراج گردیده است. برای انجام این کار از الگوی فراکنا^۳ استفاده شده است. در الگوی فراکنا دو نوع گزاره لازم است ۱- گزاره‌های هنجارین و گزاره‌های واقع‌نگر^۴ گزاره‌های هنجارین که ماهیت تجویزی دارند، خود می‌توانند سه گونه باشند: ۱- چه دانش و مهارت‌هایی باید در جریان تعلیم و تربیت شکل داد؛ ۲- روش‌ها و شیوه‌های عملی که باید در تعلیم و تربیت بکار گرفت و ۳- گزاره‌هایی که واقع‌نگر هستند و به روابط و مناسبات واقعی میان امور ناظرند و به دو قسمت تقسیم می‌شوند؛ ۱- گزاره‌های مربوط به این که برای

-
1. content analysis
  2. Barcos
  3. W. Frankena
  4. factual

نائل شدن به اهداف بنیادین یا پیروی از اصول بنیادین، برخوردار بودن از چه دانش‌ها، مهارت‌ها یا نگرش‌هایی لازم یا مناسب است؛ ۲- گزاره‌های مربوط به این که برای کسب دانش‌ها، مهارت‌ها یا نگرش‌های معین، چه روش‌هایی مفید است. گزاره‌های واقع‌نگر می‌توانند شامل فرضیه‌های تبیین‌کننده، نظریه‌های روان‌شناختی، یافته‌های تجربی و پیش‌بینی‌ها و یا گزاره‌های معرفت‌شناختی، متافیزیکی یا الهیاتی باشند (باقری، سجادیه و توسلی، ۱۳۹۴: ۱۱۳-۱۱۰). با توجه به الگوی فراکنا در این تحقیق از گزاره واقع‌نگر که بر مبانی آیات قرآن می‌باشند استفاده شده است و از میان این گزاره‌های اهداف و اصول بنیادی هنجاری استخراج گردیده است و با توجه به این دو نوع گزاره، روش‌های تربیتی که باید پرورش پیدا کنند استخراج شده است.

یافته‌های پژوهش

مفهوم‌شناسی مسئولیت‌پذیری^۱. در کتاب المعجم واژه مسئولیت به معنای: «الواجب علی الانسان أن یفعله» «آنچه انسان باید انجام دهد» به کار رفته است (ابوالدهب، ۱۳۸۱). هنگامی که دستوری برای کاری داده شود از آن دستور پرسیده می‌شود. مسئولیت اجتماعی تعهد منتقله توسط گروه است. عدم مسئولیت: بی‌تعهدی نسبت به عواقب غیر الزام‌آور از کار خود (البستانی، ۱۳۸۲، ترجمه بندریگی: ۴۳۳). مسئولیت‌پذیری در واقع درک و شعور اجتماعی و تسلیم وجدان اخلاقی شدن است. مسئولیت‌پذیری می‌تواند در انسان رشد و پرورش یابد و فرد را در بالاترین درک و شعور اجتماعی قرار دهد، یا این که رشد نیابد و فرد را به انسانی بی‌مسئولیت و بی‌وجدان تبدیل کند (راد، ۱۳۹۴: ۶۶).

مسئولیت‌پذیری در قرآن. کسی که مسئولیت انجام امری را به عهده می‌گیرد مسئول نامیده می‌شود. کلمه مسئول اسم مفعول از ریشه «سأل» است. مقام ارشدی است که وظیفه‌ای را به عهده دارد (البستانی، ۱۳۸۲: ۴۳۵). در قرآن بیشتر از ۱۰۶ بار کلمه «سأل» به کار رفته است. در کتاب المعجم مسئول به‌عنوان کسی که دارای مسئولیت است در معنای «ذوالمسئولیه» به کار رفته است (ابوالدهب، ۱۳۸۱: ۵۵۵). در سوره آل‌عمران آیه ۱۱۰ قرآن می‌فرماید: «کنتم

1. to be responsible the conceptualism

خَيْرَ أُمَّةٍ ... الْفَاسِقُونَ». در این آیه با توجه به معنای امر به معروف و نهی از منکر؛ که چنگ زدن به ریسمان الهی تعبیر به خیر و جدایی از آن به شر تعبیر شده است، هر یک از افراد جامعه در قبال یکدیگر مسئولیت داشته و باید به آن عمل نمایند و از اهل کتاب سخن به میان آمده است که ایمان آوردنشان را به عنوان امری خیر تعبیر نموده است. «مسئولیت‌پذیری یعنی قابلیت پذیرش، پاسخ‌گویی و به عهده گرفتن کاری که از کسی درخواست می‌شود و شخص حق دارد که آن را بپذیرد و یا رد کند» (رفعتیان، ۱۳۹۴: ۱۱).

در سوره معارج آیه اول سأل در معنای خواسته و طلب بیان شده است. «سأل... واقع». سؤال هم به معنای طلب و هم به معنای دعا است، و به همین جهت با حرف باء متعدی شده است. در سوره سبأ آیه ۲۵ قرآن بیان می‌دارد: «قُلْ لَّا تُسْأَلُونَ... عَمَّا نَعْمَلُونَ». یعنی عمل و مخصوصاً عمل شر و جرم از عامل خود به دیگری تجاوز نمی‌کند، و عمل زشت کسی وبالش به غیر او نمی‌رسد. بنابراین کسی مسئول جرم کسی نیست، بلکه خود شما مسئول کار خود هستید. در سوره انبیاء آیه ۲۳ درباره مسئولیت انسان در قبال اعمالی که انجام می‌دهد قرآن بیان می‌کند: «لَا يُسْأَلُ... يُسْأَلُونَ». به اعتقاد علامه طباطبایی معنای بازخواست، این است که ما به کننده آن کار بگوییم: چرا چنین کردی؟ و این نحوه سؤال، سؤال از مصلحت فعل است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۲۰: ۶-۵ و ج ۱۶: ۵۶۵ و ج ۱۴: ۳۷۷). با توجه به آیات قرآن و نوع تفسیری که علامه طباطبایی بیان نمودند، می‌توان مسئولیت‌پذیری را این‌گونه تعریف نمود: در معنای احساس تکلیف در برابر وظیفه‌ای است که به انسان محول شده و انسان اختیار کامل برای انجام آن را داشته است.

ضرورت مسئولیت‌پذیری. ر جامعه‌ای که انسان‌ها نسبت به خود، جامعه و یا یکی از این دو مسئول نباشند مسائل و مشکلات عدیده‌ای به وجود خواهد آمد. با توجه به آیات قرآن و تفسیر المیزان می‌توان ضرورت مسئولیت‌پذیری را در انواع زیر در دوره‌ی نوجوانی دسته‌بندی نماییم؛ داشتن اختیار، آگاهی، اراده فردی، اراده جمعی، گرایش‌های متضاد، برخورداری از قدرت و توانمندی، انتخاب قبل از عمل و سایر ملزومات جهت انجام آنچه به حکم شرع و عقل نسبت به آن در امور زندگی فردی و اجتماعی؛ بر انسان واجب گردیده است. داشتن اختیار. در ادیان آسمانی جبر و اختیار همواره مورد توجه بوده است، وقتی سخن

از مسئولیت و مسئولیت‌پذیری می‌شود این امر یعنی اختیار نقش بسیار زیادی را از خود نشان می‌دهد. مسئولیت انسان را در معرض تعریف و تمجید و نکوهش قرار می‌دهد؛ البته در صورتی که بر پایه اختیار باشد، لذا عملی که معلول جبر، اکراه و یا اضطرار باشد هیچ مسئولیتی را متوجه انسان نمی‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۲: ۱۲۸-۱۲۶).

در سوره انعام آیه ۱۰۴ قرآن به صراحت از اختیار انسان سخن می‌گوید: «قَدْ جَاءَكُمْ... بِحَفِیْظٍ». علامه طباطبایی معتقد است بصیرت و بینایی نسبت به وحدانیت خداوند به مشرکان و همه مردم داده شده است ولی این که می‌خواهند آن را بپذیرند یا رد کنند، اختیار با خودشان است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج هفتم: ۴۱۷). آن چیزی که باعث انحراف اجتماعی انسان می‌شود بودن در شرایط نادرست، موقعیت‌های فاسد و برخوردارهای انسان با دوستان نادرست و افراد ناصالح است؛ که او را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. اگر انسان دارای اراده‌ی قوی نباشد؛ مسلماً تحت تأثیر این شرایط قرار خواهد گرفت، ولی اگر اراده قوی داشته باشد خودش را پایبند اعتقادات دانسته و به نسبت به آن متعهد باقی می‌ماند. مانند همسر فرعون که در شرایط کفر زندگی کرد ولی کافر نشد و ایمانش را به خداوند حفظ کرد.

در سوره سبأ آیه ۳۱ از اختیار انسان‌ها در انتخاب دوستان و معاشرت با بدان سخن گفته می‌شود. «یَرْجِعُ... مُؤْمِنِينَ». کافران و زیردستانشان با یکدیگر به جدل برمی‌خیزند، آنانی که زیردست هستند به رهبران‌شان می‌گویند: شما ما را مجبور و وادار به کفر کردید، و بین ما و ایمان حائل گشتید. مستکبرین جواب دادند، آیا ما شما را از ایمان بازداشتیم؟ مانع شدیم؟ در ادامه در سوره سبأ آیه ۳۲ قرآن بیان می‌کند: «قَالَ الَّذِينَ... مُجْرِمِينَ». از این که هدایت را بعد از آن که به وسیله دعوت نبوی در اختیاران قرار گرفت بپذیرید؟ هرگز، زیرا بهترین دلیل بر این که ما شما را مجبور نکردیم، و بین شما و ایمان حائل نشدیم، این است که شما در ایمان و کفر مختار بودید، بل کنتم مجرمین بلکه خودتان مجرم بودید، و می‌خواستید بر جرم خود ادامه دهید، و به همین جهت جرم خود را تا مرز کفر کشانید، و با این که هدایت الهی در اختیاران قرار گرفت، زیر بار نرفتید، بدون این که از ناحیه ما مجبور شده باشید. در سوره زمر آیه هفتم قرآن بیان می‌دارد که هر کسی مسئول اعمالی است که انجام داده است. «وَلَا تَزِرُ... أُخْرَى». هیچ کس که خود حامل وزر، و بار گناه خویش است، بار گناه دیگری را

نمی‌کشد، یعنی به جرم گناهی که دیگران کرده‌اند مؤاخذه نمی‌گردد، یعنی کسی به جرم گناهان مؤاخذه می‌شود که مرتکب آن شده باشد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۶: ۵۷۷-۵۷۶ و ج ۱۷: ۳۶۶). انسان باید بتواند خودش را رشد داده و تربیت نماید همان‌طور که امام علی (ع) می‌فرماید: انسان رشد یافته کسی است که از خود برای خود بهره‌برداری کند (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۲).

آگاهی. انسان باید اطلاعات و آگاهی‌های لازم را دربارهٔ مسئولیت داشته باشد. الهام و آگاهی نسبت به خوب یا بد بودن اعمال به صورت تکوینی در انسان از طرف خداوند داده شده است در این زمینه در سوره شمس آیه‌های ۸-۷ قرآن بیان می‌دارد: «وَنَفْسٍ... تَقْوَاهَا». در آیه هفتم دربارهٔ نفس انسان و آزادی او صحبت شده و در آیه هشتم بی‌حرمتی به احکام خداوند در قالب کلمه فجور و در مقابل آن تقوی آمده است. علامه طباطبایی می‌نویسد: کلمه الهام که مصدر الهم است، به معنای آن است که تصمیم و آگاهی و علمی از خبری در دل آدمی بیفتد، و این خود افاضه‌ای است الهی، مراد از این الهام این است که خدای تعالی صفات عمل انسان را به انسان شناسانده، و به او فهمانده عملی که انجام می‌دهد، تقوی است و یا فجور است، علاوه بر تعریفی که نسبت به متن عمل و عنوان اولی آن کرده، عنوانی که مشترک بین تقوا و فجور است، مثلاً تصرف مال را که مشترک بین تصرف در مال یتیم و تصرف در مال خویش است به او شناسانده، علاوه بر آن این را هم به او الهام کرده که تصرف در مال یتیم فجور است، و آن دیگر تقوا است. منظور از الهام این است که خدای تعالی به انسان‌ها شناسانده که فعلی که انجام می‌دهند فجور است یا تقوا، و برایش مشخص کرده که تقوا چگونه اعمالی، و فجور چگونه اعمالی است. الهام فجور و تقوا همان عقل عملی است، که از نتایج تسویه نفس است، پس الهام مذکور از صفات و خصوصیات خلقت آدمی است. به صورت تشریحی از طریق انبیاء آگاهی و اطلاعات که لازمهٔ زندگی درست است برای هدایت به انسان داده شده است. خداوند در سوره بقره بخشی از آیه ۱۲۹ در این زمینه می‌فرماید: «رَبَّنَا وَابْعَثْ... الْحَكِيمُ». پروردگارا در میان آنان فرستاده‌ای از خودشان برانگیز تا آیات تو را بر آنان بخواند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد و پاکیزه‌شان کند زیرا که تو خود شکست‌ناپذیر حکیمی». علامه طباطبایی می‌نویسد: دعای حضرت ابراهیم (ع)

برانگیختن پیامبرانی از ذریه ایشان بود که در این آیه به خوبی بیان شده که بعثت رسول خدا (ص) و آگاهی دادن به بشریت در حوزه علم و حکمت از آثار اجابت دعای حضرت ابراهیم (ع) است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۲۰: ۵۰۰-۴۹۹ و ج اول: ۴۳۲). همچنین در سوره مائده انتهای آیه ۱۵ و آیه ۱۶ قرآن بیان می‌دارد: «قَدْ جَاءَكُمْ... مُبِينٌ (۱۵)» «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ... مُسْتَقِيمٌ (۱۶)». خدای سبحان به وسیله کتابش و یا به وسیله پیغمبرش هر کس را که پیرو خشنودی او باشد به راه‌هایی هدایت نموده و در آن راه‌ها می‌افکند که شأن آن راه‌ها این است که هر کس را که در آن‌ها قدم بردارد از بدبختی در زندگی دنیا و آخرت حفظ نموده و نمی‌گذارد زندگی سعیده او مکدر گردد. پس امر هدایت به سوی سلامتی و سعادت دایر مدار پیروی خشنودی خداست، اگر کسی در صدد به دست آوردن خشنودی خدا بود مشمول آن هدایت می‌شود و الا خداوند هدایت خود را از آنان برمی‌دارد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج پنجم: ۴۰۱-۴۰۰).

اراده فردی. یکی از مهم‌ترین شرایطی که به انسان آزادی انتخاب را می‌دهد داشتن اراده است. در انجام وظایف فردی باید اراده انجام آن را داشته باشیم. به اعتقاد علامه طباطبایی در میان صفات نفسانی که انسان وجود آن‌ها را در درون خود می‌یابد، تنها صفتی که می‌توان عنوان اراده را بر آن‌ها تطبیق نمود، صفت «قصد» است و قصد که واسطه میان علم به فعل و تحقق آن است، عبارت است از میل و کشش نفسانی فاعل به سوی فعل، ولی هرگز تطبیق اراده بر صفت علم صحیح نیست، زیرا ما به روشنی در وجود خود احساس می‌کنیم که اراده، واسطه میان علم به فعل و انجام آن است نه خود علم (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ششم: ۳۱۶-۳۱۵ و ۳۵۳، نه‌ایه الحکمه، (۱۳۸۷) ترجمه تدین: ۳۰۰).

اراده جمعی. اراده‌های افراد کنار هم جمع می‌شود و اراده جمعی را می‌سازند. عملی که انجام داده می‌شود باید از روی آگاهی باشد نه تقلیدی و کورکورانه باشد. اگر تحت تأثیر اراده دیگران قرار گرفتیم باید درباره آن مطمئن باشیم، زیرا در قبال آن بازخواست خواهیم شد. مطابق با سوره اسراء آیه ۳۶ تا هنگامی که انسان نسبت به موضوعی اطلاعات کافی نداشته باشد، نباید از آن پیروی نماید، زیرا در قبال انجام آن عمل مسئول بوده و بعداً تمامی اعضا و جوارح انسان در این زمینه مورد بازخواست قرار می‌گیرند. دنبال‌روی از چیزهایی که علم به آن‌ها نداری نکن، زیرا خدای سبحان به زودی از گوش و چشم و فوآد که وسایل

تحصیل علم‌اند بازخواست می‌فرماید، گوش و چشم و فوآد نعمت‌هایی هستند که خداوند ارزانی داشته است تا انسان به وسیله آن‌ها حق را از باطل تمیز داده و خود را به واقع برساند، و به وسیله آن‌ها اعتقاد و عمل حق تحصیل نماید، و به زودی از یکایک آن‌ها بازخواست می‌شود که آیا در آنچه کار بستی علمی به دست آوردی یا نه، و اگر به دست آوردی پیروی کردی یا خیر؟ (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۳: ۱۳۰-۱۲۹).

گرایش‌های متضاد. در حوزه قدرت انسان باید گرایش‌های متضاد و گزینه‌های مختلف با جاذبه‌های مخصوص وجود داشته باشد تا انسان با قدرت انتخاب بتواند یکی از آن‌ها را برگزیند. خداوند در این زمینه در سوره کهف بخشی از آیه ۲۹ می‌فرماید: «وَقُلِ الْحَقُّ ... شَاءَ فَلْيُكْفُرْ. و بگو حق از پروردگارتان [رسیده] است پس هر که بخواهد بگردد و هر که بخواهد انکار کند». هم‌چنین در سوره قصص آیه ۵۹ قرآن به خوبی بیان می‌دارد که تا ملتی آگاهی از وظایف خود نداشته باشند، سرنوشت آن‌ها دگرگون نخواهد شد. «وَمَا كَانَ ... ظَالِمُونَ. و پروردگار تو [هرگز] ویرانگر شهرها نبوده است تا [پیش‌تر] در مرکز آن‌ها پیامبری برانگیزد که آیات ما را بر ایشان بخواند و ما شهرها را تا مردمشان ستمگر نباشند، ویران‌کننده نبوده‌ایم». اختیار در معنای واقعی آن زمانی صحیح است که زمینه‌ی انتخاب‌های مثبت و منفی در انسان وجود داشته باشد. حضرت امام جعفر صادق (ع) در این زمینه می‌فرماید: «خداوند وجود آدمی را با عقل و شهوت سرشته است و هر دو حالت متضاد را در وجود او به ودیعت نهاده است تا هر کدام را که خواهد برگزیند» (حر عاملی، ۱۴۰۳ ق: ۱۶۴).

برخورداری از قدرت و توانمندی. وجود قدرت برای انجام عمل لازم و ضروری است. در سوره بقره اواسط آیه ۲۸۶ قرآن بیان می‌دارد: «رَبَّنَا وَكَا تُحَمِّلْنَا ... الْكَاْفِرِينَ». در این آیه چهار بار از خداوند طلب بخشش و مغفرت شده است نسبت به اعمالی که بر اثر فراموشی و گناه از انسان سرزده است و این نشان‌دهنده توانایی خود انسان در انجام اعمالش است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج دوم: ۶۸۷). اگر کسی در حالت اضطرار و یا ناتوانی جسمی مرتکب گناهی شد، چون از توانایی لازم برخوردار نبوده و تکلیف در حد وسع او نبوده گناهی بر او نوشته نمی‌شود. خداوند در این زمینه در سوره توبه بخشی از آیه ۹۱ می‌فرماید: «اَلَيْسَ عَلَي الضُّعْفَاءِ ... غَفُورٌ رَّحِيْمٌ (۹۱) بر ناتوانان و بر بیماران و بر کسانی که چیزی نمی‌یابند [تا در راه جهاد]

خرج کنند، در صورتی که برای خدا و پیامبرش خیرخواهی نمایند، هیچ گناهی نیست [و نیز] بر نیکوکاران ایرادی نیست و خدا آمرزنده مهربان است»^۱.

انتخاب قبل از عمل. دامنه مسئولیت خیلی گسترده است، قبل از هر اقدامی باید نخست اندیشید که با انجام دادن یا ندادن مسئولیت چه نتایجی حاصل می‌گردد. نکته‌ای که باید در نظر داشت این است که مسئولیت‌پذیر بودن تنها کافی نیست، بلکه انجام دادن عمل درست در قبال انتخاب نوع مسئولیت بسیار مهم‌تر است، زیرا چالش اصلی در انتخاب مسئولیت، فکر نکردن قبل از انتخاب کردن است، عدم توانایی از انجام مسئولیت می‌تواند دلیل خوبی برای این کار باشد. در سوره اسراء آیه ۳۶ خداوند بیان می‌دارد: «وَلَا تَقْفُ ... كَأَنَّ عَنَّهُ مَسْئُولا». با انتخاب ارزش‌ها و پرهیز از ضد ارزش‌ها در جامعه، نوجوان از پختگی اجتماعی به تدریج برخوردار می‌شود و در حوزه عمل دایره انتخاب‌هایش با استقلال و پختگی‌هایی که به دست می‌آورد گسترده‌تر شده و در نتیجه اعتماد به نفس بیشتری را برایش به دنبال خواهد داشت.^۲

هدف مسئولیت‌پذیری. مسئولیت هم در بعد فردی و هم در بعد اجتماعی دارای هدف است. تعهدی که در قبال انجام کار داده می‌شود، برای دست یافتن به هدف است. در مسئولیت‌پذیری فردی؛ فرد باید در برابر خود و موقعیتی که در آن قرار گرفته و هم‌چنین نیازها و بهروزی دیگران مسئول باشد. مانند: انجام کارهای شخصی، شستن لباس‌ها، درس خواندن بدون فشار والدین. در مسئولیت‌پذیری اجتماعی به‌ویژه درباره جوانان به رسمیت شناختن این نکته است که جوانان بخشی از جامعه‌اند و باید در آرمان‌ها و اهداف اجتماعی مشارکت کنند. مسئولیت‌پذیری اجتماعی توانایی‌های اجتماعی، انگیزه تحصیلی، توجه به مباحث اخلاقی و اجتماعی، انضباط شخصی، احساس وظیفه نسبت به دیگران، احترام به دیگران، تعهد به اجتماع را افزایش می‌دهد. مانند رعایت حق دیگران در صف، پاکیزه نگه داشتن محله (خواجه‌نوری، مساوات، ریاحی، ۱۳۹۳: ۲۰). اهمیت تربیت اجتماعی در ایجاد سلامتی اجتماعی افراد جامعه است و یکی از اهداف مسئولیت‌پذیری رشد و بهبود این سلامتی است. یکی از کلیدهای سلامت اجتماعی جوانان برخورداری آنان از رفاه (آسایش

۱. (بقره/۱۷۳).

۲. (ملک/۱۰).

و آسانی زندگی) در موفقیتی است که در مدرسه و در بین همسالان به دست می‌آورند (ویلکینسون لی و همکاران، ۲۰۰۹: ۲۲۲). هدف مسئولیت‌پذیری از نظر علامه طباطبایی در تعهدی است که انسان نسبت به امانت الهی به خداوند داده است و آن ولایت خداوند است در تمام امور. به طوری که انسان مؤمن، متقی، صاحب‌خرد شده و به سعادت دنیوی (رفاه و آرامش) و اخروی برسد و در کنار این سعادت از خوف و حزن در دنیا و آخرت دور شده و دارای حیات طیبه گردد؛ زیرا هدف از این ولایت برای انسان؛ رسیدن به هویت واقعی و برخوردار شدن از وجودی قوی‌تر برای رسیدن به تعالی و مقام خلیفه‌اللهی در راستای انجام اعمال عبادی و معرفت به آن‌ها با داشتن آزادی و اختیار خلاصه می‌شود و دقیقاً به همین دلیل است که انسان مسئول اعمال خویش است. در سوره نحل آیه ۹۷ قرآن بیان می‌دارد: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا... يَعْمَلُونَ». کسانی که در زندگی هدفشان از اعمالی که انجام می‌دهند رضای پروردگار است. این چنین انسانی در نفس خود نور و کمال و قوت و عزت و لذت و سروری درک می‌کند که نمی‌توان اندازه‌اش را معین کرد و نمی‌توان گفت که چگونه است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۶: ۵۵۰-۵۵۴ و ج ۱۲: ۴۹۳-۴۹۲).

کارکرد مسئولیت‌پذیری. مسئولیت‌پذیر بودن، یک وظیفه خطیر و مهم در عرصه اجتماعات انسانی به شمار می‌آید؛ چنانچه هریک از افراد جامعه وظایف خود را به خوبی انجام دهد جامعه از نظم و امنیت اجتماعی برخوردار خواهد بود. مسئولیت‌داری دو بعد فردی و اجتماعی است در این پژوهش بعد اجتماعی همراه با جدیت و عمل هدفمندانه مسئولیت موردنظر است. در اسلام هر فرد برابر با جمع دانسته می‌شود، لذا آنچه برای هر فرد در نظر گرفته می‌شود برای اجتماع نیز در نظر گرفته شده و در بسیاری از مواقع خواسته‌های جمع بر فرد رجحان دارد. نیازهای اجتماعی عامل به وجود آوردن مسئولیت در انسان بوده و حرکت‌هایی که در جامعه صورت می‌گیرد در جهت رفع کردن این نیازها است. کارکرد مسئولیت‌پذیری که مشتمل بر آثار عملکرد مسئولانه و غیرمسئولانه است با توجه به تفسیر المیزان و منابع از قبیل کتاب مسئولیت‌پذیری رفعتیان، توسط پژوهشگر با توجه به معنای

آیات قرآن استنباط و استخراج گردیده‌اند. برای انجام این کار از الگوی فراکنا استفاده شده است.

آثار عملکرد مسئولانه

رابطه میان فرد و جامعه. در سوره حجرات آیه ۱۳ ابتدا از تک‌تک افراد جامعه سخن گفته شده سپس از همه آن به‌عنوان یک کل سخن به میان آمده است. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ... خَبِيرًا». از منظر علامه طباطبایی این رابطه حقیقی که بین فرد و جامعه وجود دارد، خواه‌ناخواه به وجود و کینوتی (موجود شدن) دیگر منجر می‌شود، کینوتی در مجتمع و مطابق قوت و ضعف که افراد در وجودشان و قوایشان در خواصشان و آثارشان دارند، و در نتیجه غیر از وجود تک‌تک افراد که فرضاً ده میلیون نفر هستند، یک وجودی دیگر پیدا می‌شود به نام مجتمع و غیر از آثار و خواصی که تک‌تک افراد دارند، خواص و آثاری دیگر و از همه قوی‌تر پیدا می‌شود، به نام آثار اجتماع به همین جهت قرآن کریم غیر از آنچه برای افراد شعوری و فهمی و عملی و اطاعتی و معصیتی برای اجتماع قائل است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج چهارم: ۱۵۲).

درک و شعور اجتماعی

شناخت اجتماع. اجتماع انسان‌ها از کوچک‌ترین اجتماع یعنی خانواده تشکیل می‌شود و بنا به ضرورت‌های زندگی، انسان‌ها نیازمند به این هستند که در کنار یکدیگر باشند. اجتماع یعنی: خانواده و قوم و محیط و یا عصر واحد (و نیز در اجتماع نوعی)؛ اجتماع یعنی حالت دسته‌جمعی انسان‌ها. اجتماع در حرکت است، اما با حرکت تک‌تک انسان‌ها و نیز اجتماع تحول می‌پذیرد، باز با تحول افراد و اجتماع از همان آغاز حرکتش به سوی هدفی که دارد یک وحدتی دارد که حافظ وحدتش، وجود مطلق آن است و این وجود واحد و درعین حال متحول، به خاطر نسبتی که به یک‌یک حدود داخلی خود دارد، به قطعه قطعه‌هایی منقسم می‌شود و هر قطعه آن شخص واحدی از اشخاص اجتماع را تشکیل می‌دهد. به اعتقاد علامه طباطبایی اجتماع یعنی تعاون افراد، در آسان‌تر شدن راه رسیدن به کمال است. اجتماع همین است که افراد دست‌به‌دست هم دهند، و طبیعت‌های خود را به حد کمال و نهایت درجه از هدفی که برای آن خلق شده برسانند. نوع انسان نیز می‌خواهد که در اجتماعش به کمال

برسد، یعنی عالی‌ترین اجتماع را داشته باشد، و به همین منظور هر سودی را که نمی‌خواهد به‌سوی شخص خود جلب کند، آن‌قدر جلب می‌کند که مضر به اجتماع نباشد و هر ضرری را که می‌خواهد از شخص خود دفع کند، باز به آن مقدار دفع می‌کند، که مضر به حال اجتماعش نباشد. اجتماع آن هیئتی است که از عمل کردن به مجموع قوانین که طبیعت به گردن افراد اجتماع گذاشته حاصل می‌شود، و اگر ضرری به انتظام آن قوانین و جریان آن وارد نیاید، جامعه را به سعادتشان می‌رساند و قهرا چنین قوانین خوبی‌ها و بدی‌هایی معین می‌کند، پاره‌ای چیزها را فضیلت و پاره‌ای دیگر را رذیلت معرفی می‌نماید (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج اول: ۵۷۰-۵۶۷).

به اعتقاد علامه طباطبایی اجتماع انسانی همان‌طور که به‌سوی تمدن می‌رود به‌سوی اختلاف هم می‌رود. این اختلاف که قاطع‌الطریق، (یعنی راهزن، کسی که راه را بر مسافران می‌بندد و اموال آن‌ها را می‌دزدد) سعادت نوع است با فرمول‌های فکری و قوانین مقرر آن از بین نمی‌رود و نخواهد رفت. تنها رافع این اختلاف، شعور نبوی است، که خدای سبحان آن را به آحادی از انسان‌ها می‌دهد. سنخه این شعور باطنی که در انبیا هست غیر سنخه شعور فکری است که همه عقلا از انسان‌ها در آن شریک‌اند. این شعور مرموز در ادراک عقاید و قوانین حیات‌بخشی که سعادت حقیقی انسان‌ها را تضمین می‌کند، دچار اشتباه نمی‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج دوم: ۲۳۳).

مناسبات حاکم بر اجتماع. در هر جامعه‌ای مناسبات خاصی برقرار است. و مطابق با آن روابط اجتماعی به‌وجود می‌آید. خداوند درباره درک و شعور هر امتی در سوره انعام آیه ۱۰۸ می‌فرماید: «رَبِّئِنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ بِرَأْسِهَا وَأَنَّا لَمُنظِرُونَ» این آیه یکی از ادب‌های دینی را خاطر نشان می‌سازد که با رعایت آن، احترام مقدسات جامعه دینی محفوظ مانده و دستخوش اهانت و ناسزا و یا سخریه نمی‌شود، چون این معنا غریزه انسانی است که از حریم مقدسات خود دفاع نموده با کسانی که به حریم مقدساتش تجاوز کنند به مقابله برخیزد و چه‌بسا شدت خشم او را به فحش و ناسزای به مقدسات آنان وادار سازد، و چون ممکن بود مسلمین به‌منظور دفاع از حریم پروردگار بت‌های مشرکین را هدف دشنام خود قرار داده در نتیجه عصبیت جاهلیت، مشرکین را نیز وادار سازد که حریم مقدس خدای متعال

را مورد هتک قرار دهند لذا به آنان دستور می‌دهد که به خدایان مشرکین ناسزا نگویند، چون اگر ناسزا بگویند و آنان هم در مقام معارضه به مثل به ساحت قدس ربوبی توهین کنند در حقیقت خود مؤمنین باعث هتک حرمت و جسارت به مقام کبریایی خداوند شده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج هفتم: ۴۳۴). علاوه بر آن یکی از مهم‌ترین مناسبت‌ها برای برقراری روابط اجتماعی سالم تعاون و تبادل فرهنگی است. تعاون به معنا یاری کردن و تبادل به معنای «معاوضه» است. در سوره انعام آیه دوم قرآن بیان می‌دارد: «وَتَعَاوَنُوا... وَالْعُدْوَانِ». در تعاون و تبادل فرهنگی همان‌طور که امام علی (ع) سفارش می‌کنند؛ باید در سرگذشت دیگران بیندیشیم و با عقل خدادادی بهترین نکات را بیاموزیم (نهج البلاغه، نامه ۳۱: ۲۹۸).

انتظارات اجتماعی (نقش). معمولاً انجام کار را به عنوان وظیفه یا نقش تعریف می‌کنند وقتی از کسی می‌خواهیم کاری را به عهده گرفته و آن را به انجام برساند در حقیقت، آن فرد نقشی را به عهده گرفته است. هر کسی در جامعه عهده‌دار نقش خود است. اگر نقش هر کس توسط فرد دیگری انجام شود میزان مسئولیت‌پذیری در جامعه کاهش یافته و رشد آن به صورت نزولی خواهد بود. خانواده اولین جایگاهی است که این امر خطیر را به کودکان و نوجوانان آموزش می‌دهد. اگر والدین وظیفه و مسئولیت خاص فرزندان را خود به عهده بگیرند از رشد آن‌ها جلوگیری می‌کنند؛ هر عضو خانواده باید حس کند که در امور خانواده نقش دارد (رفعتیان، ۱۳۹۴: ۳۸-۳۵). انتظارات اجتماعی بر اساس استعدادها و توانایی‌هایی که افراد در جامعه از آن‌ها برخوردار می‌باشند متفاوت است. مضمون این سخن را خداوند در سوره انعام آیه ۱۶۵ بیان می‌دارد: «وَهُوَ الَّذِي... إِنَّهُ لَكَفُورٌ رَحِيمٌ». او کسی است که بعضی از شما را جانشین بعضی دیگر نموده و نسلی از شما پس از نسلی در زمین به وجود می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج هفتم: ۵۴۶).

هم‌فکری (استفاده از خرد جمعی). معمولاً در اجتماع رأی گرفتن تصمیمات درست همواره از نظر افراد عاقل استفاده شده و سعی می‌شود تا کارها با مشورت آن‌ها صورت بگیرد. زیرا که عقل و فکر جمع همواره برتر از فرد است؛ حتی این مطلب در زمان پیامبر اسلام (ص) نیز امری مسلم بوده است و حضرت محمد (ص) در انجام کارها با اصحاب و یاران خود مشورت می‌کردند. سوره شوری آیه ۳۸ قرآن درباره مشورت نمودن با دیگران بیان شده

است «وَأْمُرُهُمْ سُورَى بَيْنَهُمْ». در سوره انفال آیه ۲۲ به صراحت به نقش عقل و استفاده از آن در امور اجتماعی اشاره شده است. و ارزش انسان در تعقل دانسته شده است. «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ ... لَا يَغْتَلِبُونَ». از منظر علامه طباطبایی این تعقل نکردنشان برای این است که راهی به سوی تلقی حق و قبول آن ندارند، چون زبان و گوش ندارند، پس در حقیقت کر و لال‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج نهم: ۵۲).

همدلی^۱. یک‌دلی و اتحاد از جمله ویژگی‌های جامعه اسلامی است. در سوره نساء آیه ۱۷۵ قرآن در مورد همدلی و اتحاد مسلمانان بیان می‌دارد: «فَأَمَّا الَّذِينَ ... مُسْتَقِيمًا». همدلی در سایه اعتصام به خداوند علاوه بر اینکه پاداش بهشت را برای مؤمنان به دنبال دارد باعث روشنی و هدایت در این دنیا نیز خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج پنجم: ۲۴۹).

میان‌رویی در رفتارهای اجتماعی (اعتدال در رفتار). تعادل در رفتار و گفتار یکی از ویژگی‌های انسان‌های دارای شعور اجتماعی است. خداوند در سوره مائده آیه ۶۶ فرموده است: «مِنْهُمْ أُمَّةٌ ... مَا يَعْمَلُونَ». قصد به معنای میانه است، و اقتصاد به معنای میان‌رویی در امور و پرهیز از افراط و تفریط در امور است، و امت مقتصده امتی است که در امر دین و تسلیم نسبت به دستورات الهی میانه‌رو و معتدل باشد. انسان‌هایی که کج‌روی‌های گذشته را نداشته و در همه امور میانه‌رو هستند (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ششم: ۵۴).

همکاری. علامه به نقش همکاری برای رفع نیازها در تشکیل جامعه عقیده دارد. در سوره مائده آیه دوم قرآن بیان می‌دارد: «وَتَعَاوَنُوا ... شَدِيدُ الْعِقَابِ». غرض جامع از این سوره دعوت به وفای به عهدها، و پایداری در پیمان‌ها، و تهدید و تحذیر شدید از شکستن آن و بی‌اعتنائی نکردن به امر آن است و اینکه عادت خدای تعالی به رحمت و آسان کردن تکلیف‌بندگان و تخفیف دادن به کسی که تقوا پیشه کند و ایمان آورد و باز از خدا بترسد و احسان کند جاری شده، و نیز بر این معنا جاری شده که نسبت به کسی که پیمان با امام خویش را بشکند، و گردن‌کشی و تجاوز آغاز نموده از بند عهد و پیمان درآید و طاعت امام را ترک گوید و

---

1. empathy

حدود و میثاق‌هایی که در دین گرفته شده بشکنند، سخت‌گیری کن (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۸: ۱۴۸ و ج پنجم: ۱۵۰).

فرمان‌برداری در جامعه. یکی از نشانه‌های جامعه مسئولیت‌پذیر میزان اطاعت و فرمان‌برداری افراد آن‌جامعه نسبت به قوانین و دستورات است. با تعهد و اعمالی که در قبال قبول آن تعهد ملزم به انجام آن‌ها می‌شویم اطاعت خود را نسبت به تعهدات نشان خواهیم داد. درباره اطاعت امت در سوره آل‌عمران آیه ۱۱۳ فرموده: «لَيْسُوا سَوَاءً... هُمْ يَسْجُدُونَ». عدم اطاعت در جامعه باعث ایجاد معصیت و پایمال شدن حقوق افراد خواهد شد. درباره معصیت امت‌ها در سوره غافر آیه پنجم فرموده: «كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ... كَانْ عِقَابٍ». نابودی اقوام گذشته و قوم نوح ناشی از عدم اطاعت از خداوند است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج چهارم: ۱۵۲).

آثار عملکرد غیرمسئولانه

پشیمانی در روز جزا. مواجه‌شدن با نتیجه عمل برای کسانی که همواره راه اطاعت را در پیش گرفته‌اند، مسرت‌بخش و برای کسانی که نافرمان بوده‌اند آزاردهنده خواهد بود. در سوره فجر آیه ۲۴ قرآن سخنان کسانی را که در دنیا به مسئولیت‌های خود پایبند نبوده‌اند را بیان می‌دارد: «يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي». در ادامه آیه ۲۳ فجر نشانه بی‌مسئولیتی در اعمال آینده انسان به‌روشنی مشخص شده است. «يَوْمَئِذٍ ... لَهُ الذُّكْرَى». در آن روز انسان به روشن‌ترین وجه متذکر می‌شود، که آنچه در دنیا به او دادند چه خیرش و چه شرش همه از باب امتحان بوده و او در کار خود کوتاهی کرده این آن معنایی است که سیاق آیه می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۲۰: ۴۷۶).

معاشرت‌های بدفرجام. معمولاً تا قبل از سن نوجوانی بیشتر معاشرت‌ها در حوزه‌ی خانواده صورت می‌گیرد، ولی در سنین نوجوانی نقش گروه دوستان و همسالان بیشتر می‌شود، به‌نحوی که گاهی اوقات هم‌نشینی با دوستان بدسرشت باعث تخریب دنیا و آخرت انسان می‌گردد. در سوره فرقان آیه ۲۸ قرآن از دوستی‌هایی که باعث عذاب اخروی و از دست

دادن فرصت‌ها شده‌اند می‌گوید: «يَا وَيْلَتَى... خَلِيلًا. اى واى کاش فلانى را دوست [خود] نگرفته بودم»^۱.

شرمندگی نسبت به نتیجه عمل. در سوره کهف آیه ۴۹ قرآن به صراحت سخنان کسانی را که اعمال خود را مشاهده می‌کنند بیان می‌دارد: «وَوُضِعَ... رُبُّكَ أَحَدًا. و کارنامه [عمل شما در میان] نهاده می‌شود آنگاه بزهکاران را از آنچه در آن است بیمناک می‌بینی و می‌گویند ای واى بر ما این چه نامه‌ای است که هیچ [کار] کوچک و بزرگی را فرو نگذاشته جز اینکه همه را به حساب آورده است و آنچه را انجام داده‌اند حاضر یابند و پروردگار تو به هیچ کس ستم روا نمی‌دارد».

بی‌مسئولیتی. هنگامی که انسان احساس کند از عهده انجام کاری بر نمی‌آید و یا این که کار مورد نظر؛ موافق خواسته‌اش نیست، از انجام آن شانه خالی می‌کند. از نگاه علامه بی‌مسئولیتی و سر باز زدن از انجام وظایف، باید با توبه و انابه به درگاه پروردگار جبران شود، زیرا عدم انجام فرایض باعث نافرمانی از دستورات خداوند شده و گناه محسوب می‌گردد. در جایی که فساد باشد، خیر و برکت هم کم می‌شود. علامه در تفسیر سوره روم آیه ۳۰ می‌نویسد: مظالم و گناهای که مردم مرتکب می‌شوند، باعث فساد در بر و بحر عالم است، فسادی که یا مانند وقوع جنگ و بسته شدن راه‌ها و سلب امنیت دامن‌گیر خصوص انسان می‌شود و یا مانند اختلال اوضاع جوی و زمینی که زندگی و معاش انسان و غیر انسان را مختل می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج هشتم: ۲۴۹-۲۴۸). نتیجه بی‌مسئولیتی و سر باز زدن از انجام تکالیف در سوره اعراف آیه ۹۶ قرآن بیان شده است. «وَلَوْ أَن... بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ». علامه در تفسیر این آیه از قرآن کریم می‌نویسد: انسان با انحراف و کج‌روی‌اش آثار سوئی در اسباب طبیعی باقی گذارد و معلوم است که در بازگشت آن آثار، چه اختلال‌ها و چه محنت‌هایی متوجه اجتماعش می‌شود، فساد اخلاق و قساوت قلب، و از بین رفتن عواطف رقیقه، روابط عمومی را از بین برده و هجوم بلیات و تراکم مصیبات تهدید به انقراضش می‌کند، آسمان از بارانندن باران‌های فصلی و زمین از رویاندن زراعت و درختان دریغ نموده، و در عوض باران‌های غیر

۱. (فرقان/ ۲۷ و ۲۹).

۲. «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ».

فصلی، سیل، طوفان و صاعقه به راه انداخته، و زمین با زلزله و خسف آنان را در خود فرومی‌برد. برکات را به مجرای تشبیه کرده که نعمت‌های الهی از آن مجرا بر آدمیان جریان می‌یابد، باران و برف هرکدام در موقع مناسب و به مقدار نافع می‌بارد، هوا در موقعش گرم و در موقعش سرد شده، و در نتیجه غلات و میوه‌ها فراوان می‌شود، البته این در موقعی است که مردم به خدای خود ایمان آورده و تقوا پیشه کنند و گرنه این مجرا بسته شده و جریانش قطع می‌گردد. جمله «و لوان اهل القرى آمنوا و اتقوا...» دلالت دارد بر این که افتتاح ابواب برکت‌ها مسبب از ایمان و تقوای جمعیت‌ها است، نه ایمان یک نفر و دو نفر از آن‌ها، چون کفر و فسق جمعیت، با ایمان و تقوای چند نفر، باز کار خود را می‌کند. جمله «و لکن کذبوا فاخذناهم بما كانوا یکسبون» دلالت دارد بر این که عذابی که بر جمعیت‌ها نازل می‌شده به‌عنوان مجازات بوده، این‌گونه عذاب‌ها در حقیقت اعمال خود مردم است که به آنان برمی‌گردد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج هشتم: ۲۵۴).

روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری. در امر مهم تربیت به‌ویژه مسئولیت‌پذیر بار آوردن افراد باید از دوران کودکی زمانی که کودک می‌تواند نقشی را بپذیرد، این امر صورت بگیرد. با بزرگ شدن کودکان و در دوران نوجوانی این که انسان‌ها مسئولیت‌پذیر هستند یا نه، به‌خوبی در رفتار آن‌ها نمود پیدا می‌کند. در دوران نوجوانی انسان وارد مرحله‌ جدیدی از زندگی شده و با رشد جسمی و عقلی، در حوزه اجتماعی نیز نیاز به رشد دارد. زیرا در روابط اجتماعی که با دیگران برقرار می‌شود؛ تعاملی مطلوب باید صورت بگیرد. تربیت نوجوانانی که دارای استقلال در عمل باشند، یکی از مراحل رشد اجتماعی است. کودکان و نوجوانان ابتدا در خانواده مسئولیت‌پذیری را یاد می‌گیرند. مسئولیت‌پذیری در نوجوانان در صورتی شکل می‌گیرد و آن‌ها انسان‌های مسئولی بار می‌آیند که رشد صحیحی داشته باشند. انسان مسئول همه‌ی زندگی خود است. لذا بهتر است که برنامه‌های زندگی خود را از فرامین الهی و رهنمودهایی که از طریق انبیای الهی دریافت شده است، کسب نماید، زیرا در این صورت هم از راهنمایی انسان‌های شایسته به‌عنوان الگو در زندگی اجتماعی برخوردار خواهد بود و هم خداوند نیز او را مدد می‌رساند و زندگی‌اش سرانجام نیکویی خواهد داشت. این مطلب بیانگر محتوی آیه چهلم از سوره توبه است. «اگر او [پیامبر] را یاری نکنید، قطعاً خدا او را

یاری کرد، هنگامی که کسانی که کفر ورزیدند، او را [از مکه] بیرون کردند و او نفر دوم از دو تن بود، آنگاه که در غار [ثور] بودند، وقتی به همراه خود می‌گفت اندوه مدار که خدا با ماست، پس خدا آرامش خود را بر او فرو فرستاد و او را با سپاه‌یانی که آن‌ها را نمی‌دید، تأیید کرد و کلمه کسانی را که کفر ورزیدند، پست‌تر گردانید و کلمه خداست که برتر است و خدا شکست‌ناپذیر حکیم است.^۱ برای تربیت اجتماعی نوجوانان در امر مسئولیت‌پذیری می‌توان از روش‌های زیر استفاده نمود:

آزادی عمل بر مبنای صحیح. برای مسئولیت‌پذیر شدن فرزندان باید توانایی‌های آن‌ها را شناخت و به آن توجه نمود و به آن‌ها نقش فعال داد تا فرزندان احساس کنند در پیشبرد اهداف خانواده نقش مهمی دارند. اگر والدین و یا افراد دیگر وظایف فرزندان را به‌عهده بگیرند، از استقلال آن‌ها کاسته شده و از رشد مسئولیت‌پذیری آن‌ها جلوگیری می‌کنند (رفعتیان، ۱۳۹۴: ۲۱). نوجوان باید در انجام مسئولیت خود استقلال داشته باشد، یعنی به‌تنهایی بتواند کاری را انجام دهد. زمانی انسان می‌تواند عهده‌دار انجام مسئولیتی باشد که دارای استقلال فکری باشد. انجام اعمالی که اجباری و بدون انتخاب صورت بگیرد، مسئولیتی را به دنبال نخواهد داشت. با پدید آمدن رشد و بالندگی عقلی، نوجوان توانایی استقلال فکری را پیدا می‌کند و می‌تواند مسائل را از یکدیگر تمیز داده و تجزیه و تحلیل کند. داشتن شعور اجتماعی در برآوردن نیازهایی که در توان انسان است، نشانگر میزان رشد مسئولیت‌پذیری است. تعهدی که انسان در قبال مسئولیت قبول می‌کند، نیاز به دانستن نتیجه آن مسئولیت خواهد داشت. انجام دادن و یا ندادن مسئولیت، نتایجی را به دنبال خواهد داشت که انسان باید با آگاهی از آن‌ها، نتایج مسئولیت را بپذیرد. در سوره لقمان آیه ۱۵ قرآن به‌صراحت از نوجوانان خواسته که استقلال فکری داشته باشند و از تقلید پرهیز نمایند. «وَأَنجَاهِدَاكَ عَلَىٰ ... تَعْمَلُونَ. وَاگر تو را وادارند تا درباره چیزی که تو را بدان دانشی نیست به من شرک ورزی، از آنان فرمان مبر [ولی] در دنیا به‌خوبی با آنان معاشرت کن و راه کسی را پیروی کن که

۱. «إِلَّا تَتَصَرَّوْهُ... وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (۴۰).

توبه کنان به سوی من بازمی‌گردد و [سرانجام] بازگشت شما به سوی من است و از [حقیقت] آنچه انجام می‌دادید، شما را باخبر خواهم کرد».

الگوپردازی صحیح. در دوران نوجوانی با افزایش رشد عقلی، نوجوان توانایی این را دارد که مقایسه‌ای میان رفتارها و گفته‌های افراد انجام داده و آن‌ها را تجزیه و تحلیل نماید. آن چیزی که در الگوپردازی اهمیت زیادی دارد، عملی است که افراد در موقعیت‌های مختلف از خود نشان می‌دهند، زیرا ماندگاری از راه عمل بسیار بیشتر از نظر است. در قرآن کریم از رفتارهای مثبت و سازنده انبیاء و اولیای الهی به عنوان الگوهای مثبت و از رفتارهای ناشایست شیطان و انسان‌های شیطان‌صفت به عنوان الگوهای منفی یاد کرده است. در ویژگی‌های رفتارهای الگو علامه طباطبایی می‌نویسد: «مؤمنین به تربیت قرآن بار آمده‌اند، و عرق شفقت و رحمت بر تمامی مخلوقات در آنان شدیدتر از دیگران است، تربیت‌شدگان قرآن حتی از آزار یک مورچه هم پرهیز دارند، و نسبت به همه خلائق رأفت و مهر دارند، چنین کسانی البته از جنگ و خونریزی کراهت دارند، هرچند دشمنانشان کافر باشند، بلکه دوست دارند با دشمنان هم به مدارا رفتار کنند، و آمیزشی دوستانه داشته باشند، و خلاصه با عمل نیک و از راه احسان آنان را به سوی خدا دعوت نموده، و به راه رشد و در تحت لوای ایمان بکشانند، تا هم جان برادران مؤمنشان به خطر نیفتد، و هم کفار با حالت کفر هلاک نشوند و در نتیجه برای ابد بدبخت نگردند». قرآن درباره‌ی الگوی نیک در سوره احزاب آیه ۲۱ می‌فرماید: «رَسُولِ اللَّهِ أَسْوَأُ حَسَنَةً». علامه در تبیین آیه‌ی یادشده که مبین تأکید بر روش اسوه‌ای است، بیان می‌کند که منظور از اسوه به معنای اقتدا و پیروی است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج دوم: ۲۴۷ و ج ۱۳: ۴۵۲ و ۴۵۱).

روش نظارت و کنترل بر عملکرد و جلوگیری از انحراف. سوره توبه آیه ۱۱۲ درباره‌ی امر به معروف و نهی از منکر و این که این ویژگی به عنوان یک از ویژگی‌های صالحین به شمار می‌آید، سخن گفته شده است.^۱ مؤمنین با امر به معروف و نهی از منکر اجتماع صالحی به وجود می‌آورند، وصف پسندیده‌ای که در حال اجتماع دارند ذکر کرده، و آن این است

۱. «التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ... بِبَشَرِ الْمُؤْمِنِينَ». (توبه/ ۱۱۲).

که ایشان حافظ حدود خدایند، و اگر تعبیر به حافظ کرد، برای این است که بفهماند مؤمنین، هم خودشان از حدود خدا تجاوز نمی‌کنند، و هم نسبت به آن اهتمام و مراقبت دارند (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج نهم: ۵۳۹). هوشیاری در روابط اجتماعی برای جلوگیری از انحراف در اعتقادات لازمه زندگی اجتماعی امروزی است که باید به نوجوان آموزش داده شود. یک از احادیثی که در این زمینه راهگشاست حدیث امام محمدباقر (ع) است؛ ایشان می‌فرمایند: ای صالح، پیروی کن از کسی که تو را می‌گریاند و اندرزت می‌دهد و پیروی مکن از آن‌که تو را بخنداند و گولت زند (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۴: ۴۵۱). همچنین یکی از راه‌های جلوگیری از تعرض ملت‌های دیگر در امور کشورها امرونی در امور معیشتی و زندگی آنان توسط یکدیگر است امام رضا (ع) می‌فرماید: اگر کسی پرسد چرا خداوند بندگان را امرونی فرموده؟ پاسخ این است که بقا و دوامشان و صلاح و امنیتشان وابسته به امرونی و جلوگیری و بازداشتن از فساد و چپاول اموال بود (ابن‌بابویه، ۱۳۸۴، ج دوم: ۲۱۱).

ایجاد فضای تصمیم‌گیری. انتخاب در انجام دادن و منع از انجام عمل؛ نشانگر نقش انسان در تصمیم‌گیری است. زمانی می‌توان انسان را مسئولیت‌پذیر دانست که خود، تصمیم‌گیرنده عملی باشد که آن را انجام داده است. در سوره انسان آیه سوم درباره‌ی نشان دادن راه هدایت توسط راهنمایان و واگذاری تصمیم‌گیری به انسان سخن گفته شده است. «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا». سیل مسیری است که انسان را به‌غایت مطلوب برساند که همان حق است و مسیر هدایت به همه نشان داده شده است و این خود بنده است که با عمل خود مسیرش را انتخاب می‌کند. خداوند انسان را سمیع و بصیر قرار داد تا خود راهش را پیدا کند و تا آیات داله بر مبدأ و معاد را ببیند، و کلمه حق را که از جانب پروردگارش و از راه ارسال رسل و انزال کتب می‌رسد، بشنود و این دیدن و شنیدن او را به سلوک راه حق، و سیر در مسیر حیات ایمان و عمل صالح و ادار سازد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۲۰: ۱۹۶-۱۹۵). انسان باید بداند که غیر از خود در برابر خداوند و جامعه دارای مسئولیت است.^۱ لذا در سن نوجوانی که توان فکری و نیز جسمانی نوجوانان به‌طور چشمگیری فزونی می‌یابد، فرصت‌های خوبی

۱. (حجر/۹۲)، (اعراف/۶).

برای تصمیم‌گیری برای آنان فراهم می‌شود. پس اولیای آنان در خانواده و معلمان و مربیان در دبیرستان باید آن‌ها را به‌سوی اتخاذ تصمیم‌های سنجیده رهنمون باشند. و هم‌چنین عواقب اخذ تصمیم‌های تکانه‌ای و بدون تأمل را به آنان گوشزد نمایند.

ایفای نقش توأم با انضباط. از همان ابتدای کودکی باید به آنان آموخت که در قبال انجام هر کاری پاسخ‌گو باشند و این روند از ابتدا به‌صورت تشکر و قدردانی از کسانی؛ که کاری برایشان انجام می‌دهند، باید صورت بگیرد. در ضرورت ایفای نقش پیامبر (ص) می‌فرمایند: «هر یک از شما رعیت‌دار (سرپرست جامعه) هستید، و نیز هر یک از شما در برابر رعیت (عامه مردم) مسئول می‌باشید» (کلینی، ۱۳۶۵، ج دوم: ۱۶۳). تنها انجام یک عمل کافی نیست، بلکه مداومت و نظم داشتن بر عمل نیز یکی از مهم‌ترین ارکان شخصیت فرد مسئول است. تکلیف‌هایی که خداوند به بندگان خود می‌کند، برای این است که آنان را به حد کمال برساند و در نتیجه اگر بنده‌ای به حد کمال رسید، دیگر تکلیف از او برداشته می‌شود، زیرا در آن صورت تکلیف، تحصیل حاصل است، که آن نیز عملی لغو است. «برای به کمال رساندن نفس، آثار کمال را که همان اعمال صالح است، باید انجام داد، و در آن تمرین و ممارست داشته، همواره با آن ریاضت و جهاد با نفس اعمال شود، هم‌چنین بعد از به کمال رسیدن نفس نیز باید به آن آثار، مداومت داشته، تا دوباره نفس ما از کمال، رو به نقض نگذارد» (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۹: ۴۶۶-۴۶۵). انسان با مسئولیت می‌تواند به‌خوبی از عهده منضبط ساختن خود برآید. جان لاک به‌عنوان یک فیلسوف حس‌گرا بر خود انضباطی^۱ تأکید می‌نمود. زیرا گاه آدمی به دلیل فشار و یا نظارت بیرونی، خود را منضبط می‌نماید، اما حسن مسئولیت‌پذیری در آن است که انسان بدون وجود اجبار و نظارت بیرونی، بلکه با تفکر مسئولانه و کسب قدرت مهار درونی به خود انضباطی تن در می‌دهد و هدف از تربیت مسئولانه باید کمک کردن به دانش‌آموزان باشد تا بدین درجه نائل آیند.

مواجهه با نتیجه عمل. برای درست انجام دادن هر کاری باید از نتیجه آن کار اطلاع داشته باشیم. اعتقاد به درست انجام دادن کار در انسان باید به‌صورت الزام درونی درآمده و فرد در

---

1. self- discipline

آشکارا و خفا خود را ملزم به انجام آن بدانند. در سوره انعام آیه ۷۰ قرآن دربارهٔ نتایج اعمال بندگان و به هلاکت رسیدن کسانی که اعمال نادرست انجام داده‌اند، سخن می‌گوید: «وَذَرِ الَّذِينَ... يَكْفُرُونَ». و کسانی را که دین خود را به بازی و سرگرمی گرفتند و زندگی دنیا آنان را فریفته است، رها کن و [مردم را] به وسیله این [قرآن] اندرز ده. مبدا کسی به [کیفر] آنچه کسب کرده به هلاکت افتد، درحالی که برای او در برابر خدا یاری و شفاعتگری نباشد و اگر [برای رهایی خود] هرگونه فدیهای دهد، از او پذیرفته نگردد. اینانند که به [سزای] آنچه کسب کرده‌اند، به هلاکت افتاده‌اند و به [کیفر] آن که کفر می‌ورزیدند، شرابی از آب جوشان و عذابی پردرد خواهند داشت.» قرآن به صراحت انسان را به نتایج عمل خویش آگاه می‌سازد و بیان می‌دارد که درباره‌ی آنچه مسئول به انجامش بوده مورد بازخواست قرار خواهد گرفت و نتیجه سرپا زدن از مسئولیت، فرجامی بد خواهد بود. «مردم را با قرآن انداز کن و آنان را از این که در اثر گناه محروم از ثواب شوند، و یا از این که تسلیم عقاب گردند، بر حذر دار» (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج هفتم: ۲۰۴). لذا مربی باید با الهام از این آیات شریفه، شاگردان را از نتایج اعمالشان مطلع سازد، تا در صورتی که قصد انجام عملی را داشته باشند، نخست به عواقب آن بیندیشند و در صورت مفید بودن آن مبادرت به انجام آن کار بنمایند. زیرا به قول مولوی: «مرد آخرین مبارک بنده ایست». از طرف دیگر مواجهه‌ی فرد با نتایج اعمالش در دو مرتبه است: یکی در رتبه‌ی «دریافتن» و دیگری در رتبه‌ی «دیدن» در مرحله‌ی اول فرد نسبت به پیامدها آگاه شده و در مرحله‌ی دوم با نتایج اعمال روبه‌رو می‌شود (باقری، ۱۳۸۸).

تشویق و تنبیه. تشویق و تنبیه دو روش تربیتی هستند که در صورت استفاده مناسب و به‌جا می‌توانند شاگردان را نسبت به انجام کارهای خوب ترغیب و آنان را از انجام اعمال زشت بازدارند. بیان جنبه‌های مثبت یک فعل به همراه پاداش‌هایی که می‌تواند داشته باشد، باعث ایجاد انگیزه و رغبت به انجام آن است. وقتی برای نوجوانان پیامدهای مثبت و سازنده مسئولیت‌پذیری تبیین گردد مسلماً تمایل بیشتری نسبت به این امر خواهند داشت. در سوره آل‌عمران آیه ۱۷۱ خداوند بیان می‌دارد که مؤمنان پاداش خود را دریافت خواهند نمود. «يَسْتَبْشِرُونَ... الْمُؤْمِنِينَ». یکی از رفتارهای ناپسندی که باید مورد تنبیه قرار بگیرد، اسراف

است. اسراف و زیاده‌روی در اسلام مورد نکوهش قرار گرفته و کسانی که اسراف می‌کنند را خداوند همانند شیطان ناسپاس برمی‌شمارد، زیرا اسراف در نعمت یعنی عدم سپاس و تعهدی که نسبت به آن نعمت بر گردن انسان قرار داده شده است.^۱ دبیان و مریبان نیز باید با الهام از این شیوه تربیتی خداوند، انجام تشویق و ترغیب شاگردان را برای مسئولیت‌پذیری بیشتر سرلوحه کارهای خود قرار بدهند و از تشویق هم بیشتر از تنبیه بهره بگیرند، چرا که در وجود خداوند این امر مصداق دارد، لذا درباره او می‌فرمایند: «یا من سبقت رحمته غضبه» یعنی ای کسی که رحمت تو بر غضبت پیشی گرفته است.

بحث و نتیجه‌گیری

داشتن تعهد در قبال انجام کاری را که به عهده انسان گذاشته می‌شود - و انجام دادن کار نیز لازمه آن است - معمولاً مسئولیت می‌نامند؛ یعنی فرد در قبال انجام دادن یا ندادن آن باید پاسخ‌گو باشد. مسئولیت‌پذیری همین موضوع را بیان می‌دارد. عواقب انجام دادن یا ندادن عمل به عهده فردی است که آن را تقبل نموده است. یکی از کارکردهای مسئولیت‌پذیری بیان رابطه حقیقی است که بین فرد و جامعه به وجود می‌آید و باعث کینونیت فرد می‌شود، به همین جهت قرآن کریم غیر از آنچه برای افراد شعوری و فهمی و عملی و اطاعتی و معصیتی قائل است؛ برای اجتماع نیز آن‌ها را قائل است. انسان مسئول از شعور و آگاهی لازم برای انجام مسئولیت خویش برخوردار است و سعی می‌کند در جامعه بر اساس وظایف خود عمل نموده، نافرمانی نکند. اعتدال در رفتار از جمله ویژگی‌هایی است که در مواجهه با تکلیف هرچند هم سخت و فشرده باشد، داشته و بر اساس تعهد عمل می‌نماید، علاوه بر تعهد بر انجام تکلیف مطابق تحقیقات باید ایجاد ساختار برنامه و ارائه پشتیبانی مداوم نیز جهت مسئول بار آوردن نوجوانان وجود داشته باشد (سالاسکی و همکاران، ۲۰۱۴). دلیل اصلی که در قرآن برای دادن مسئولیت به انسان ذکر شده است را می‌توان در اختیار و آزادی دانست که خداوند برای انتخاب‌ها و عمل‌ها به انسان ارزانی داشته است. بدون اختیار، عمل و اقدام با انتخاب وجود نخواهد داشت. اراده، توان، تعهد نسبت به عهد همه در سایه اختیار

۱. (اسراء/ ۲۷)، (واقعه/ ۲۱ و ۲۰).

و توانایی انتخاب کردن معنا خواهد داشت. نتایج تحقیقات نیز گویای داشتن اختیار و انگیزه برای انجام عمل است (نبوی، ۱۳۹۲). یکی از مهم‌ترین راه‌های مسئول بار آوردن نوجوانان؛ در مسئول بودن والدین است. مسئولیت‌پذیری نیازمند به وجود الگو است؛ نوجوانان از والدین خود الگوبرداری نموده و آن را در زندگی خود پیاده خواهند نمود (رفعتیان، ۱۳۹۴). از ویژگی‌های انسان مسئول در جامعه می‌توان به عدم عیب‌جویی و مسخره کردن دیگران اشاره نمود که در سوره حجرات آیه ۱۱ به صورت پرهیز از لمز اشاره شده است. دادن القاب ناشایست به یکدیگر از ویژگی‌های انسان‌های فاسق و منافق است که دور از رحمت و محبت خداوند می‌باشند. با توجه به تحقیقات انجام‌شده و مضامین آیات قرآن داشتن تقوای الهی و تقویت اعتقادات باعث بهبود روحیه‌ی مسئولیت‌پذیری می‌شود (حاجی‌زاده و آورجه، ۱۳۹۳). یکی از مهم‌ترین اعمالی که به عنوان سقوط اجتماع و به دنبال آن انزوا و تنهایی نیز ذکر شده است، غیبت کردن است که سبب ابطال هویت و شخصیت اجتماعی افراد می‌گردد. بارزترین روش تربیتی مسئولیت‌پذیری در امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یکی از ویژگی‌های صالحین در قرآن بیان شده است. هدف مسئولیت‌پذیری رسیدن به تعالی و مقام خلیفه‌اللهی در سایه‌ی تقوای الهی است. از آن گذشته مقدمات این امر باید از این طریق فراهم شود که ارزش‌ها و هنجارهای رفتاری توسط نوجوانان شناخته شود، زیرا نوجوانان باید ابتدا از استقلال فکری برخوردار باشند تا توانایی انتخاب یا عدم انتخاب عمل را با توجه به عواقب و پیامدهای آن داشته باشند. اگر فضای مناسب برای تصمیم‌گیری در انتخاب یا عدم انتخاب با اجبار و تهدیدی همراه باشد فرد در موقعیت اجبار انجام عمل قرار گرفته و مسئولیتی در قبال آن نخواهد داشت. ایجاد فضای توأم با اختیار و آگاهی زمینه مناسب را برای تصمیم‌گیری انسان مسئول فراهم می‌سازد. ایفای وظایف و یا نقش‌هایی که بر عهده انسان قرار داده می‌شود به صورت مداوم و همراه با رعایت نظم و انضباط باید باشد. زیرا همان‌طوری که علامه طباطبایی بیان می‌فرماید مداومت بر عمل همراه با رعایت نظم و انضباط باعث رشد و کمال انسان می‌شود. در تمامی سوره‌های قرآن آیاتی وجود دارند که از نتایج و پیامدهای عمل انسان را آگاه و مطلع می‌سازند. این راهنمای بسیار خوبی برای نوجوانان است. همچنین روشنگر اعمالی که ظاهری خوبی دارند ولی پیامدهای اخروی

ناگواری را برای انسان به دنبال خواهند داشت. با آگاهی از این روش‌ها که بر اساس تفسیر میزان بیان گردید امید به تربیت نوجوانان مسئول در آینده بیشتر می‌شود.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه حسین انصاریان (۱۳۹۱). چ ۲. خطاط حسن‌زاده. سید عبدالمهدی. انتشارات پیام عدالت.
- ابن‌بابویه قمی، ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق) (۱۳۸۴ ش). *عیون اخبار الرضا*، جلد دوم، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، تهران: دارالاکتب الاسلامیه.
- اسلامی منش، نرگس (۱۳۹۵). *بررسی تحلیلی نسبت وجدان و مسئولیت و مدل‌های تربیتی آن از منظر قرآن کریم به منظور ارائه الگوی تربیت مناسب*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.
- اصغری، فرهاد (۱۳۷۷-۱۳۷۸). *بررسی مقایسه‌ای اثربخشی درمان مبتنی بر الگوی فرانظری گروهی بر سوء مصرف مخدر (تریاک) در دو شکل دو مرحله‌ای و پنج مرحله‌ای و تحلیل مراحل تغییر این مواد الگو در معنادان مراکز دولتی و خصوصی شهر سنندج*، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه علامه طباطبایی. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.
- البهستانی، فؤاد افرام (۱۹۰۶ م). *فرهنگ المعجم الوسیط عربی- فارسی*، ترجمه بندر ریگی، محمد (۱۳۸۲) تهران: انتشارات اسلامی.
- باقری، خسرو (۱۳۸۸). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، چ ۱۹، ج اول، تهران: مدرسه.
- باقری، خسرو، سجادیه، نرگس، توسلی، طیبه (۱۳۹۴). *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*، چاپ دوم، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- حاجی‌زاده، مهین، آورجه (۱۳۹۳). *مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در میزان*، *دوفصلنامه قرآن در آینه پژوهش*، (۱)، ۱۵۶-۱۲۳.

- حرا عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳ ق). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، چاپ پنجم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- خواججه نوری، بیژن، مساوات، سید ابراهیم، ریاحی، زهرا (۱۳۹۳). «رابطه سبک زندگی و مسئولیت پذیری فردی و اجتماعی (مطالعه موردی: نوجوانان دبیرستانی شیراز)» مجله جامعه پژوهی فرهنگی (علوم اجتماعی)، ۵(۴)، ۳۶-۱۹.
- دشتی، محمد (۱۳۸۹). *نهج البلاغه*. مؤسسه فرهنگی تحقیقات امیرالمؤمنین به نقل از مؤسسه آموزشی پژوهشی مذاهب اسلامی.
- راد، سید مسعود (۱۳۹۴). مجموعه کتاب‌های آینه‌های شفاف «چگونه فرزندان خود را تربیت نکنیم»، تهران: برادری، نسل نو اندیش.
- رفعتیان، عبدالحسین (۱۳۹۴). *مسئولیت پذیری*، چاپ ششم، تهران: قطره.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۲). *تفسیر المیزان*، جلد‌های ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹-۱۲-۱۳-۱۶-۱۷-۱۸-۱۹-۲۰، ترجمه موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷). *نهایت الفلسفه ترجمه نهایت الحکمه*، ترجمه تدین، مهدی به کوشش خسرو شاهی، هادی، قم: بوستان کتاب، انتشارات تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- علوی، سید محمدحسین (۱۳۸۶). *نکات اساسی در فلسفه تعلیم و تربیت و مکاتب فلسفی- تربیتی*، کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). *الکافی*. مصحح غفاری، علی اکبر، آخوندی، محمد، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نبوی، سید صادق (۱۳۹۲). *شیوه‌های آموزش مسئولیت پذیری به نوجوانان. ماهنامه آموزشی- تربیتی پیوند*، (۴۰۳ و ۴۰۲)، ۸۵-۸۴.
- ابوالدهب، اشرف طه (۱۳۸۱). *المعجم الاسلامی «الجوانب الدینیة و السیاسیة و الاجتماعیة و الاقتصادیة»*، دائرة المعارف‌ها و واژه‌نامه‌ها، قاهره: دارالشرق.

- Sausky, I., Larson, R. W., Griffith, A., Wu, J., Raffaell, M., Sugimura, N., & Guzman, M. (2014). *Journal of Research on Adolescence (Wiley-Blackwell)*. 24(3), 417-430.
- Wilkinson-Lee, A. M., Zhang, Q., Nuno, V. L., & Wilhelm, M. S. (2011). Adolescent emotional distress: The role of family obligations and school connectedness. *Journal of Youth and Adolescence*, 40(2), 221-230.